

Nr 2(67) 2017

ISSN 1429-2939

BEZPIECZNY BANK

BFG

BANKOWY FUNDUSZ GWARANCYJNY

BEZPIECZNY BANK jest czasopismem wydawanym przez Bankowy Fundusz Gwarancyjny od 1997 roku, poświęconym zagadnieniom stabilności systemu finansowego, ze szczególnym uwzględnieniem systemu bankowego.

KOMITET REDAKCYJNY:

Jan Szambelańczyk – redaktor naczelny
Małgorzata Iwanicz-Drozdowska
Ryszard Kokoszczyński
Monika Marcinkowska
Jan Krzysztof Solarz
Ewa Kulińska-Sadłocha
Ewa Miklaszewska
Małgorzata Polak – sekretarz redakcji
Ewa Teleżyńska – sekretarz redakcji

RADA PROGRAMOWO-NAUKOWA:

Piotr Nowak – Przewodniczący
Paola Bongini
Santiago Carbo-Valverde
Dariusz Filar
Andrzej Gospodarowicz
Leszek Pawłowicz
Krzysztof Pietraszkiewicz
Jerzy Pruski

Artykuły publikowane w **BEZPIECZNYM BANKU** są recenzowane.

Za publikację naukową w **BEZPIECZNYM BANKU** Minister Nauki i Szkolnictwa Wyższego przyznał trzynaście punktów.

Od nr 2 (67) 2017 czasopismo **BEZPIECZNY BANK** wydawane jest wyłącznie w wersji elektronicznej.

REDAKCJA:

Krystyna Kawerska

WYDAWCA:

Bankowy Fundusz Gwarancyjny
ul. Ks. Ignacego Jana Skorupki 4
00-546 Warszawa

SEKRETARIAT REDAKCJI:

Ewa Teleżyńska, Małgorzata Polak
Telefon: 22 583 08 78, 22 583 05 74
e-mail: ewa.telezynska@bfg.pl; malgorzata.polak@bfg.pl

Informacje dotyczące wymogów formalnych i edytorskich dla autorów publikacji znajdują się na stronie: www.bfg.pl

www.bfg.pl

Opracowanie komputerowe, druk i oprawa:
Dom Wydawniczy ELIPSA
ul. Inflancka 15/198, 00-189 Warszawa
tel./fax 22 635 03 01, 22 635 17 85
e-mail: elipsa@elipsa.pl, www.elipsa.pl

*Zbigniew Korzeb**

LICHWA – FIKCJA CZY RZECZYWISTOŚĆ¹

WSTĘP

Działalność polegająca na udzielaniu kredytów i pożyczek o charakterze lichwiarskim jest zjawiskiem, które jednoznacznie jest oceniane w sposób pejoratywny. Zastanawiający jest jednak fakt, że na przestrzeni wieków, pomimo potępienia tego procederu przez główne religie świata: chrześcijaństwo, judaizm, islam, hinduizm i buddyzm oraz wielokrotnych prób stworzenia regulacji prawnych, które obejmowały systemem kar to przestępstwo, nie znaleziono do tej pory skutecznych sposobów przezwycięzenia lichwy. Praktyki stosowane przy udzielaniu kredytów i pożyczek jednoznacznie ukazują, jak trudny do zdefiniowania i skodyfikowania jest ten proceder, a dwie stosowane w takich przypadkach drogi prawne reakcji państwa – ustawowe ustalenie granicy odsetek maksymalnych lub pozostawienie sprawy do rozstrzygnięcia jurysprudencji na podstawie klauzul generalnych – nie zapewniają pożądanego poziomu ochrony. Celem artykułu jest przedstawienie historii dotyczącej regulacji antylichwiarskich w Polsce oraz diagnozy obecnych warunków rynkowych w zakresie stosowanego łącznego kosztu pożyczek konsumenckich udzielanych osobom fizycznym przez banki komercyjne i instytucje pożyczkowe w Polsce.

* Dr hab. Zbigniew Korzeb jest pracownikiem Katedry Finansów i Rachunkowości Politechniki Białostockiej.

¹ Badania zostały zrealizowane w ramach pracy nr S/WZ/2/2015 i sfinansowane ze środków na naukę MNiSW.

1. DEFINICJE LICHWY W POLSKIM PRAWIE – UJĘCIE HISTORYCZNE

W Polsce, podobnie jak większości krajów chrześcijańskich, kanoniczny zakaz pobierania odsetek był zasadniczo przestrzegany w czasach wczesnego i pełnego średniowiecza. M. Śmiglecki sugeruje w swoim traktacie ekonomiczno-etycznym, że „sama lichwa jest zysk taki, który nie z roboty ani z łupieństwa, ale pożyczania rośnie”².

Zasadniczym przełomem w zakresie ustawodawstwa była utrata niepodległości przez Polskę. Na dawnym terytorium Polski zaczęły obowiązywać regulacje państw zaborczych.

Najbardziej ogólne zapisy dotyczące przeciwdziałaniu lichwie były w prawie austriackim. Wydana 19 lipca 1877 r. *Ustawa galicyjska* określa, że jeżeli umowa kredytowa zawiera warunki zapewniające nadmierne korzyści kredytodawcy, które muszą wywołać ruinę ekonomiczną dłużnika lub przyczynić się do niej, a których kredytobiorca nie jest w stanie zauważyć i zrozumieć na skutek słabości rozumu, niedoświadczenia lub wzburzenia umysłu, wówczas świadomie działający kredytodawca będzie ukarany aresztem od 1 do 6 miesięcy lub grzywną w wysokości od 100 do 1000 złotych reńskich³. Według zapisów *ustawy ogólnoaustriackiej* z 1881 r., przestępstwo popełnia osoba, która wyzyskuje lekkomyślność, znaną sobie potrzebę, słabość rozumu, brak doświadczenia lub wzruszenie dłużnika, aby osiągnąć nadmierne korzyści, które wywołać mogą ekonomiczną ruinę dłużnika lub przyczynić się do niej. Karą był areszt ścisły od 1 do 3 miesięcy oraz grzywna od 100 zł do 500 zł. W obu ustawach karze podlegał nie tylko sprawca bezpośredni, ale i ten, kto zobowiązanie lichwiarskie świadomie nabył i zbył dalej lub poszukiwał należności z takiego zobowiązania⁴.

Ustawa z 1880 r., która regulowała zagadnienie lichwy na terenach pod zaborem niemieckim, określała w art. 302a, że osoba wykorzystująca potrzebę, lekkomyślność lub brak doświadczenia innej osoby przy pożyczce lub w przypadku odroczenia należności pieniężnej osiągająca zyski przekraczające zwykłą stopę odsetkową oraz pozostające w rażącej dysproporcji w stosunku do wyświadczonej usługi, zostanie pozbawiona wolności do 6 miesięcy i równocześnie ukarana grzywną w wysokości do 3000 marek⁵. Niedoskonałości ustawy w zakresie przedmiotu przestępstwa spowodowały, że w ustawie z 1893 r. został on rozszerzony do postaci: „z tytułu

² M. Śmiglecki, *O Lichwie y o wyderkach, czynszach, spolnych zarobkach, najmach, arendach y o samokupstwie krotka nauka*, Drukarnia Andrzeia Piotrowczyka, Kraków 1607, s. 2.

³ *Gesetz, betreffend Abhilfe wider unredliche Vorgänge bei Kreditgeschäften* vom 19 Juli 1877 (Österreichisches Reichsgesetzblatt, 1877, Nr 66).

⁴ *Gesetz, betreffend...*, *op. cit.*, vom 28 Mai 1881 (Österreichisches Reichsgesetzblatt, 1881, Nr 47).

⁵ *Gesetz, betreffend den Wucher* vom 24 Mai 1880 (Deutsches Reichsgesetzblatt Band, 1880, Nr 10), s. 109–110.

pożyczki, odroczenia należności pieniężnej lub innej umowy dwustronnej, zmierzającej do tych samych celów gospodarczych”⁶.

Ustawa dotycząca lichwy kredytowej została opublikowana w Rosji 24 maja 1893 r.⁷ Najważniejsze artykuły tej ustawy zostały następnie powtórzone w rosyjskim kodeksie karnym z 1903 r., który obowiązywał na terytorium zaboru⁸. Art. 608 określał, że „winnym pożyczania kapitału na procent nadmierny” jest osoba, która świadomie wykorzystuje trudną sytuację pożyczkobiorcy na warunkach skrajnie dla niego uciążliwych. Artykuł ten przewidywał, że w przypadku ukrycia nadmierności procentu przez jego włączenie do sumy kapitału, ujęcie go pod postacią kary wadialnej, zapłaty za przechowanie lub w inny sposób, pożyczkodawca będzie podlegał karze więzienia oraz grzywnie do 500 rubli. Ponadto jeżeli działanie takie stanowiło źródło utrzymania sprawcy („proceder winowajcy”), poniesie on karę zamknięcia w domu poprawy. Jednocześnie rosyjski kodeks karny utrzymywał, że tym samym karom podlegają osoby nabywające i dochodzące należności z wiarytelności lichwiarskich oraz otrzymujące korzyści z tytułu zapłaty wiarytelności przez pożyczkobiorcę. Art. 608 określał także, iż: „pożyczanie kapitału na procent, nie przynoszący dwunastu od sta rocznie, nie jest karygodne (karalne)”. Odmienne podejście kodeksu rosyjskiego polega na określeniu terminu „nadmiernego procentu” bez konieczności udowadniania straty majątkowej, jak miało to miejsce w przypadku jurysdykcji austriackiej czy rażącej dysproporcji w stosunku do wyświadczonej usługi w regulacjach niemieckich. F. Nowodworski zauważa także, iż ustawodawstwo rosyjskie zwracało uwagę na dodatkowe koszty związane z udzielaniem pożyczek: „Oprócz odsetek nadmiernych lichwa ujawniać się też może i w postaci nadmiernych kar wadyalnych, które częstokroć nadają pożyczce i zobowiązaniu cechę również, jeśli nie bardziej nawet, uciążliwą i rujnąjącą”⁹.

Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 r. wiązało się z koniecznością stworzenia nowych zasad funkcjonowania państwa polskiego oraz opracowania strategii jego rozwoju gospodarczego, społecznego i politycznego. 29 czerwca 1924 r. ukazało się *Rozporządzenie Prezydenta RP o lichwie pieniężnej*. Zgodnie z par. 1 rozporządzenia: „Niewolno wymawiać sobie i pobierać w stosunkach kredytowych pieniężnych korzyści majątkowych w formie procentu lub jakiegokolwiek

⁶ *Gesetz, betreffend Ergänzung der Bestimmungen über den Wucher vom 19 Juni 1893* (Deutsches Reichsgesetzblatt Band, 1893, Nr 24), s. 197–199.

⁷ *Закон о преследовании ростовических действий 24 мая 1893 года*, [w:] *Собрание Указаний и распоряжений Правительства 1893*, издаваемое при Правительствующем Сенате, Nr 76, poz. 652, Сенатская типография, Sankt Petersburg 1894.

⁸ M.S. Margulies, *Уголовное уложение 22 марта 1903 г.*, Типография Спб. Т-ва Печ. и Изд. Дѣла „Трудь”, Sankt Petersburg 1904, s. 286–287.

⁹ F. Nowodworski, *Nowe prawo o lichwie u nas obowiązujące. Wykład dogmatyczno-krytyczny i porównawczy*, Drukarnia Noskowskiego, Warszawa 1895, s. 151.

innej formie przewyższających 24% od sta rocznie w gotówce lub we wartości”¹⁰. Rozporządzenie w par. 6 przewidywało kary dla osób osiągających wyższe korzyści majątkowe z tytułu odsetek i prowizji niż określone w par. 1 aresztem do 4 tygodni i grzywną do 5000 złotych lub jedną z tych kar¹¹.

Wprowadzony 1 września 1932 r. *Kodeks karny* zakwalifikował lichwę jako przestępstwo przeciwko mieniu. Zgodnie z art. 268: „Kto, wyzyskując położenie przymusowe innej osoby, zawiera z nią umowę, nakładającą na nią obowiązek świadczenia majątkowego oczywiście niewspółmiernego ze świadczeniem wzajemnym, podlega karze więzienia do lat 5 lub aresztu”¹². Do zalet zastosowanego rozwiązania Fajgenberg zalicza: „ściśle odgraniczenie lichwy od innych przestępstw (wyzysk przymusowego położenia), jego tendencję generalizacyjną (wszystkie umowy majątkowe mogą stanowić tło lichwy), wreszcie stworzenie kodeksowej podstawy do indywidualnej oceny konkretnego wypadku (świadczenie majątkowe oczywiście niewspółmierne ze świadczeniem wzajemnym)”¹³. Pomeranz przytacza, że zgodnie z *Uzasadnieniem projektu Kodeksu karnego* dwoma głównymi znamionami decydującymi o zaistnieniu lichwy są:

- ❖ wyzyskanie położenia przymusowego kontrahenta,
- ❖ zawarcie z nim umowy krzywdzącej go.

Pomeranz wyjaśnia, że zgodnie z polskim k.k. lichwa może zachodzić przy wszelkich czynnościach prawnych. Wymienia tylko jedną podstawę wyzysku, tj. położenie przymusowe. Według motywów istotą tego przestępstwa jest osiągnięcie nadmiernego zysku, wykorzystującego przymusowe położenie poszkodowanego¹⁴. Szczegółowa eksplikacja takiego podejścia zawarta jest w referacie J. Makarewicza podczas dyskusji nad projektem k.k. sekcji prawa karnego Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej: „Kto wyzyskuje nieświadomość, nieznaną stosunków ekonomicznych, słabość umysłu dla wyrządzenia kontrahentowi szkody – ten popełnia oszustwo; kto wyzyskuje jego trudne położenie ekonomiczne, ten popełnia lichwę”¹⁵. Pomeranz wyjaśnia także, iż w przypadku drugiego warunku czynność jest krzywdzącą, o ile świadczenia są niewspółmierne (decyduje o tym ich oczywistość). Autor ten konkluduje, że: „decydować zatem będzie ocena indywidualna stosunku, którego charakter lichwiarski zależy od szczegółów pojedynczego wypad-

¹⁰ *Rozporządzenie Prezydenta RP o lichwie pieniężnej* z 29 czerwca 1924 r. (Dz.U. 1924, nr 56, poz. 574).

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Rozporządzenie Prezydenta RP Kodeks karny* z 11 lipca 1932 r. (Dz.U. 1932, nr 60, poz. 571).

¹³ D. Fajgenberg, *Lichwa*, Rozprawa doktorska przyjęta przez Radę Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego, Kasa im. Mianowskiego, Instytut Popierania Nauki, Pałac Staszycy, Warszawa 1932, s. 167.

¹⁴ M. Pomeranz, *Lichwa*, Dysertacja, przyjęta jako praca doktorska na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w czerwcu 1933 r., Księgarnia Powszechna Kraków, Kraków 1938, s. 55.

¹⁵ J. Makarewicz, [w:] *Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej, Sekcja Prawa Karnego*, Tom III, Zeszyt I, Ogólnego Zbioru Nr 13, Lwów 1925, s. 103–113.

ku”. Pomeranz krytykuje także pominięcie w k.k. pośrednictwa przy czynnościach lichwiarskich oraz zupełne pominięcie lichwy dalszej (następowej)¹⁶.

Osiągnięcia w zakresie ustawodawstwa zostały zniszczone najpierw podczas II wojny światowej, a następnie w trakcie odbudowy bytu państwa polskiego w zmienionych uwarunkowaniach politycznych i ekonomicznych. Wprowadzie rozporządzenie ministrów skarbu i sprawiedliwości z 31 grudnia 1946 r. utrzymało poziom maksymalnych korzyści majątkowych określony w 1932 r.¹⁷, to jednak uchwalony w 1964 r. *Kodeks cywilny* uchylił całkowicie prawo o lichwie z 1924 r. Art. 388 § 1. stwierdzał jednak: „Jeżeli jedna ze stron, wyzyskując przymusowe położenie, niedołość lub niedoświadczanie drugiej strony, w zamian za swoje świadczenie przymusowe przyjmuje albo zastrzega dla siebie lub dla osoby trzeciej świadczenie, którego wartość w chwili zawarcia umowy przewyższa w rażącym stopniu wartość jej własnego świadczenia, druga strona może żądać zmniejszenia swego świadczenia lub zwiększenia należnego jej świadczenia, a w wypadku gdy jedno i drugie byłoby nadmiernie utrudnione, może ona żądać unieważnienia umowy”¹⁸. Artykuł ten pozostaje w niezmienionej formie do chwili obecnej.

Dopełnieniem tego przepisu jest art. 304 Ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny*. Zgodnie z jego brzmieniem: „Kto, wyzyskując przymusowe położenie innej osoby fizycznej, prawnej albo jednostki organizacyjnej niemającej osobowości prawnej, zawiera z nią umowę, nakładając na nią obowiązek świadczenia niewspółmiernego ze świadczeniem wzajemnym, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3”¹⁹. Przekroczenie prawa tego typu zostało zakwalifikowane jako przestępstwo przeciwko obrotowi gospodarczemu. Również i ten artykuł nie uległ zmianie w kolejnych nowelizacjach.

2. PRÓBY PENALIZACJI LICHWY W POLSCE

Obiektywną przesłanką zastosowania przepisu art. 388 k.c. jest rażąca dysproporcja świadczeń. W polskim prawie jest ona interpretowana w taki sposób, że przy ocenie świadczeń spełnionych w wykonaniu umowy dotkniętej wyzyskiem należy się kierować obiektywnymi kryteriami, uwzględniającymi warunki panujące na rynku (wyrok SA w Białymstoku z 27 października 2004 r., I ACa 530/04).

¹⁶ M. Pomeranz, *Lichwa...*, op. cit., s. 55.

¹⁷ *Rozporządzenie Ministrów Skarbu i Sprawiedliwości o zmianie rozporządzenia Ministrów Skarbu i Sprawiedliwości z dnia 7 listopada 1932 r. w sprawie określenia w trybie § 2 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 czerwca 1924 r. o lichwie pieniężnej najwyższych dozwolonych korzyści majątkowych przedsiębiorstw, trudniących się czynnościami bankowymi z 31 grudnia 1946 r.* (Dz.U. 1947, nr 14, poz. 56).

¹⁸ *Ustawa Kodeks cywilny z 23 kwietnia 1964 r.* (Dz.U. 1964, nr 16, poz. 93).

¹⁹ *Ustawa Kodeks karny z 6 czerwca 1997 r.* (Dz.U. 1997, nr 88, poz. 553).

P. Machnikowski precyzuje, że rażąca różnica pomiędzy świadczeniami stron to różnica obiektywna, a więc stwierdzana według zewnętrznego kryterium pomiaru wartości (najczęściej cen rynkowych), a nie tylko istniejąca w mniemaniu strony umowy, powodująca naruszenie ekwiwalentności stron w sposób znaczny, oczywisty, rzucający się w oczy²⁰.

W początkowym okresie transformacji próby uregulowania tego zagadnienia polegały na określeniu dopuszczalnego poziomu odsetek maksymalnych. Zgodnie z rozporządzeniami Rady Ministrów wynosiły one odpowiednio: 66% w stosunku rocznym od 22 marca 1989 r.²¹ oraz 120% w stosunku rocznym od 14 lipca 1989 r.²² Następne rozporządzenie z 25 października 1989 r. skreślało jednak zapis o formułowaniu wysokości odsetek maksymalnych przez Radę Ministrów. Kolejną próbą uporządkowania sytuacji związanej z kosztami udzielanych kredytów i pożyczek stała się ustawa z 7 lipca 2005 r. *zmieniająca k.c. oraz niektóre inne ustawy*. Zgodnie z nią w art. 359 k.c. dodano § 2¹ w brzmieniu: „Maksymalna wysokość odsetek wynikających z czynności prawnej nie może w stosunku rocznym przekraczać czterokrotności wysokości stopy kredytu lombardowego Narodowego Banku Polskiego (odsetki maksymalne)”²³. Ponadto wprowadzono zmiany w ustawie *o kredycie konsumenckim* polegające na doprecyzowaniu w art. 7a, że „Łączna kwota wszystkich opłat, prowizji oraz innych kosztów związanych z zawarciem umowy o kredyt konsumencki, z wyłączeniem udokumentowanych lub wynikających z innych przepisów prawa kosztów, związanych z ustanowieniem, zmianą lub wygaśnięciem zabezpieczeń i ubezpieczeń (w tym kosztów ubezpieczenia spłaty kredytu, o którym mowa w art. 7 ust. 1 pkt 4), nie może przekroczyć 5% kwoty udzielonego kredytu konsumenckiego”²⁴. Dodano również art. 18a w tejże ustawie w brzmieniu: „Kto, zawierając z konsumentem umowę o kredyt konsumencki, pobiera korzyści majątkowe przewyższające wysokość odsetek maksymalnych określonych przez ustawę lub zastrzega sobie pobieranie tych korzyści, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”²⁵.

W kolejnej nowelizacji k.c., wchodzącej w życie 1 stycznia 2016 r., dostosowano mechanizm ustalania wysokości odsetek maksymalnych, opierając go na stopie referencyjnej w miejsce stopy lombardowej. Zgodnie z obecną treścią art. 359

²⁰ P. Machnikowski, *Tezy do art. 388*, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, E. Gniewek, P. Machnikowski (red.), C.H. Beck, Warszawa 2016, s. 716–717.

²¹ *Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie określenia wysokości odsetek ustawowych i maksymalnych* z 10 marca 1989 r. (Dz.U. nr 16, poz. 84).

²² *Rozporządzenie Rady Ministrów zmieniające rozporządzenie w sprawie określenia wysokości odsetek ustawowych i maksymalnych* z 30 czerwca 1989 r. (Dz.U. nr 41, poz. 225).

²³ *Ustawa o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz o zmianie niektórych innych ustaw* z 7 lipca 2005 r. (Dz.U. nr 157, poz. 1316).

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

§ 2¹: „Maksymalna wysokość odsetek wynikających z czynności prawnej nie może w stosunku rocznym przekraczać dwukrotności wysokości odsetek ustawowych (odsetki maksymalne)”²⁶. Odsetki ustawowe zgodnie z § 2 są obliczane jako suma stopy referencyjnej Narodowego Banku Polskiego i 3,5 p.p. Jednocześnie ustawodawca określił, że: „Jeżeli stopa odsetek za opóźnienie nie była oznaczona, należą się odsetki ustawowe za opóźnienie w wysokości równej sumie stopy referencyjnej Narodowego Banku Polskiego i 5,5 punktów procentowych. Jednakże, gdy wierzytelność jest oprocentowana według stopy wyższej, wierzyciel może żądać odsetek za opóźnienie według tej wyższej stopy”. Ponadto w § 2¹ zastrzeżono, że: „Maksymalna wysokość odsetek za opóźnienie nie może w stosunku rocznym przekraczać dwukrotności wysokości odsetek ustawowych za opóźnienie (odsetki maksymalne za opóźnienie)”²⁷.

Równocześnie były prowadzone prace legislacyjne dotyczące ochrony klientów przed nadmiernymi kosztami kredytów konsumenckich. 11 marca 2016 r. weszła nowelizacja ustawy o kredycie konsumenckim, która w art. 36a uściśliła maksymalną wysokość pozaodsetkowych kosztów kredytu, które są obliczane według wzoru:

$$MPKK \leq (K \times 25\%) + \left(K \times \frac{n}{R} \times 30\% \right),$$

gdzie:

MPKK – maksymalna wysokość pozaodsetkowych kosztów kredytu,

K – całkowita kwota kredytu,

n – okres spłaty wyrażony w dniach,

R – liczba dni w roku²⁸.

Dodatkowo ustęp 2 tego samego artykułu precyzuje, że: „Pozaodsetkowe koszty kredytu w całym okresie kredytowania nie mogą być wyższe od całkowitej kwoty kredytu”.

Rażąca dysproporcja świadczeń nie jest jednak wystarczająca do zakwalifikowania konkretnego przypadku jako lichwy. Polskie prawo nie zabrania bowiem zawierania umów niekorzystnych. Dlatego do przyjęcia wyzysku w rozumieniu art. 388 k.c. niezbędne jest zaistnienie dodatkowych przesłanek: przymusowego położenia, niedoświetła lub niedoświadczania drugiej osoby.

Przymusowe położenie oznacza znajdowanie się strony w takich warunkach materialnych, osobistych lub rodzinnych, które zmuszają ją do zawarcia danej umowy za wszelką cenę lub nie pozwalają na swobodne uzgodnienie poszczególnych

²⁶ Ustawa o zmianie ustawy o terminach zapłaty w transakcjach handlowych, ustawy – Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw z 9 października 2015 r. (Dz.U. poz. 1830).

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Ustawa o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym oraz niektórych innych ustaw z 5 sierpnia 2015 r. (Dz.U. poz. 1357).

postanowień umownych (wyrok SN z 11 października 1973 r., I PR 388/73). Przymusowe położenie w rozumieniu art. 388 § 1 k.c. nie oznacza zagrożenia utratą całego majątku czy pozbawieniem wszelkich dochodów. Strona umowy jest w przymusowym położeniu, gdy np. znajduje się w obliczu takiego pogorszenia jej sytuacji materialnej, które grozi niedostatkiem dla niej i rodziny (wyrok SA w Warszawie z 20 stycznia 2016 r., VI ACa 1422/14).

Niedołęstwem określa się brak umiejętności sprawnego działania, właściwego prowadzenia swoich spraw życiowych, bezradność wobec codziennych problemów. Może ono wynikać z rozmaitych przyczyn (wiek, stan zdrowia fizycznego i psychicznego)²⁹. Niedoświadczenie oznacza zaś brak umiejętności oceniania wartości świadczeń i formułowania treści umowy, wynikający stąd, że pokrzywdzony wcześniej nie stawał przed tego typu zadaniami³⁰. Nieoświadczenie to nie tylko brak ogólnego doświadczenia życiowego, ale także brak doświadczenia w określonego rodzaju przedsięwzięciach; dotyczy to w szczególności braku doświadczenia w dziedzinie życia, do której należy zawierana umowa (wyrok SN z 27 września 2005 r., V CK 191/05).

3. RZECZYWISTA SYTUACJA NA RYNKU USŁUG POŻYCZKOWYCH

Aktualnie podstawowy mechanizm walki z lichwą polega na wyznaczeniu maksymalnego poziomu całkowitych kosztów kredytu lub pożyczki, obejmujących wszystkie odsetki, prowizje i opłaty związane z umową kredytową lub umową pożyczki, wyrażone w procentach zgodnie z metodą rzeczywistej rocznej stopy oprocentowania (RRSO). Praktyki pożyczkodawców uzmysławiają jednak, jak trudne do skodyfikowania są tego typu działania w regulacjach (zob tabela 1).

Wyniki te potwierdzają wcześniejsze badania wykonane przez Instytut Wymiaru Sprawiedliwości³¹. W latach 2008–2010 aż 89,7% przypadków postępowania umorzono bądź odmówiono wszczęcia postępowania (191 spraw). Jedynie dwadzieścia spraw zakończyło się skierowaniem do sądów aktów oskarżenia, a tylko cztery sprawy zakończyły się wyrokiem skazującym. Zdaniem autorek raportu, wynika to przede wszystkim z ustawowej konstrukcji tego typu czynu zabronionego, który opiera się na konieczności uznaniowego udowodnienia przez sąd rażącej dysproporcji świadczeń oraz trudnej sytuacji pożyczkobiorcy i chęci wykorzystania tej sytuacji przez drugą stronę w celu osiągnięcia własnych korzyści.

²⁹ P. Machnikowski, *Tezy...*, *op. cit.*, s. 716–717.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ P. Kozłowska-Kalisz, A. Szczekała, *Przestępstwo lichwy (w świetle badań empirycznych)*, [w:] *Prawo w działaniu. Sprawy karne*, M. Mozgawa (red.), Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Wolters Kluwer, Warszawa 2014, s. 61–104.

**Tabela 1. Wybrane oferty banków i instytucji pożyczkowych
(stan na 31.03.2017 r.)**

Wyszczególnienie	RRSO (w %)	Okres kredytowania
Banki komercyjne		
Bank A	28,74	63 miesiące
Bank B	32,27	6 miesięcy
Bank C	145,64	3 miesiące
Bank D	301,86	1 miesiąc
Instytucje pożyczkowe		
FP A	166,09	60 miesięcy
FP B	167,87	6 miesięcy
FP C	495,00	3 miesiące
FP D	1971,00	1 miesiąc
FP E	4841,00	7 dni

Źródło: opracowanie własne.

Należy zauważyć, że znacznie wcześniej zastrzeżenia wobec przedsiębiorców niebędących bankami oraz spółdzielczymi kasami oszczędnościowo-kredytowymi, oferujących konsumentom pożyczki pieniężne, wnosił Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów. Przeprowadzona przez Urząd kontrola w zakresie oceny prawidłowości przekazywanych informacji o rodzaju i wysokości ponoszonych przez konsumentów kosztów, wykazała wiele takich nieprawidłowości, jak: stosowanie wzorców umownych wykorzystujących postanowienia sprzeczne z zapisami prawa, podawanie błędnej informacji o wysokości RRSO, podawanie błędnej informacji o całkowitym koszcie kredytu i całkowitej kwocie kredytu, stosowanie opłat, których wysokość nie odpowiada kosztom podejmowanych czynności, niepodawanie informacji o innych kosztach, które konsument jest zobowiązany ponieść w związku z umową o kredyt konsumencki, etc.³² Urząd wykrył także uchybienia, polegające na naruszeniu obowiązków podawania w reklamach kredytu konsumenckiego wymaganych danych dotyczących kosztów pożyczki, stosowania nieuczciwych praktyk rynkowych oraz czynów nieuczciwej konkurencji naruszających zbiorowe interesy konsumentów. W konkluzji swojego raportu UOKiK stwierdza, że „konsumentom winni być uważni i ostrożni w korzystaniu z reklam przy poszukiwaniu oferty po-

³² *Opłaty stosowane przez instytucje parabankowe. Raport*, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, Warszawa czerwiec 2013 r.

życzkowej oraz wykazywać daleko idący krytycyzm wobec deklaracji ukazujących atrakcyjność oferty względem ofert innych przedsiębiorców”³³.

Zauważalne nieprawidłowości funkcjonowania rynku pożyczek konsumenc-
kich były powodem przygotowywania przez Ministerstwo Sprawiedliwości *Projek-
tu zmiany ustawy Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw* z 11 października
2016 r.³⁴ Projekt zakłada, w przeciwieństwie do istniejących przepisów, że odpo-
wiedzialność karna ma się aktualizować w momencie żądania świadczenia, a wa-
runkiem odpowiedzialności nie będzie wyzyskanie przymusowego położenia innej
osoby. Regulacja zakłada dodanie w ustawie – *Kodeks cywilny* zapisu w brzmieniu
(art. 387¹):

1. „Wysokość odsetek, prowizji, marż, kar umownych oraz koszt usług dodatko-
wych, jeżeli ich poniesienie jest niezbędne do udzielenia świadczenia oraz ja-
kiegolwiek inne świadczenia z tytułu udzielenia świadczenia pieniężnego (cał-
kowite koszty udzielenia świadczenia) nie może przekraczać równowartości
należnych odsetek maksymalnych oraz odsetek maksymalnych za opóźnienie,
chyba, że przepis szczególny stanowi inaczej.
2. Koszty udzielenia świadczenia pieniężnego nie należą się w części przekracza-
jącej całkowite koszty udzielenia świadczenia”.

Ponadto w ustawie – *Prawo bankowe* przewiduje się dodanie przepisu w brzmie-
niu (art. 78b ust. 1 i 2):

1. „W przypadku umów kredytu i pożyczki pieniężnej zawieranych z osobą fizycz-
ną, niepozostających w bezpośrednim związku z prowadzoną przez nią działal-
nością gospodarczą (...) maksymalna wysokość prowizji, marż, kar umownych
oraz koszt usług dodatkowych, jeżeli ich poniesienie jest niezbędne do udziele-
nia kredytu lub pożyczki pieniężnej oraz jakiegolwiek innych świadczeń z ty-
tułu udzielenia kredytu lub pożyczki pieniężnej ponoszonych przez tę osobę
w związku z umową, z wyłączeniem odsetek (koszty pozaodsetkowe), nie może
przekraczać kwoty równej dwukrotności odsetek ustawowych, o których mowa
w art. 359 § 2 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – *Kodeks cywilny* liczonymi od
całkowitej kwoty udzielonego kredytu lub pożyczki (maksymalne koszty poza-
odsetkowe).
2. Koszty pozaodsetkowe wynikające z umowy kredytowej lub pożyczki pieniężnej
nie należą się w części przekraczającej maksymalne koszty pozaodsetkowe obli-
czone w sposób określony w ust. 1”.

³³ *Reklama parabanków. Raport z kontroli reklam pozabankowych instytucji finansowych oferu-
jących pożyczki konsumentom*, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, Warszawa maj
2013 r., s. 47.

³⁴ *Projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw*, Ministerstwo
Sprawiedliwości, 11 października 2016 r.

Przygotowany projekt zaostrza także przepisy ustawy o kredycie konsumenckim poprzez wprowadzenie następujących zmian art. 36a:

1. „Maksymalną wysokość pozaodsetkowych kosztów kredytu oblicza się według wzoru:

$$MPKK \leq (K \times 10\%) + \left(K \times \frac{n}{R} \times 10\% \right),$$

gdzie:

MPKK – maksymalna wysokość pozaodsetkowych kosztów kredytu,

K – całkowita kwota kredytu,

n – okres spłaty wyrażony w dniach,

R – liczba dni w roku”.

Dodatkowo ustęp 2 tego samego artykułu precyzuje, że: „Pozaodsetkowe koszty kredytu w całym okresie kredytowania nie mogą być wyższe od 75% całkowitej kwoty kredytu”³⁵. Ponadto wnioskodawca w tej samej ustawie przewiduje wprowadzenie art. 41a w brzmieniu:

1. „Suma zabezpieczenia roszczeń wynikających z umowy o kredyt konsumencki nie może przekraczać kwoty odpowiadającej wartości udzielonego kredytu, powiększonej o odsetki maksymalne obliczone od kwoty udzielonego kredytu za okres na jaki kredyt udzielono wydłużony o 12 miesięcy oraz maksymalne koszty pozaodsetkowe”.

Projektowana regulacja przewiduje także zagrożenie przestępstwa polegającego na udzielaniu pożyczek o charakterze lichwiarskim karą pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5³⁶.

Proponowane rozwiązania, przygotowane przez Ministerstwo Sprawiedliwości, spotkały się jednak z krytyką opiniujących ją instytucji. Główne zastrzeżenia dotyczą:

- ❖ zasadności istotnych zmian przepisów po niecałym roku od wejścia w życie poprzednich regulacji w marcu 2016 r.,
- ❖ braku analizy skutków poprzednich uregulowań na sytuację rynku pożyczek konsumenckich,
- ❖ Ocena Skutków Regulacji (OSR) nie podaje informacji na temat potencjalnych skutków proponowanej nowelizacji prawa na dochody budżetowe oraz sytuację instytucji pożyczkowych. W OSR pominięto także poprzednio przeprowadzone analizy, które wykazywały, że poziom ponoszonych kosztów przez instytucje pożyczkowe jest na znacznie wyższym poziomie niż proponowany obecnie poziom maksymalnych kosztów pozaodsetkowych,

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ *Ibidem.*

- ❖ zapewnienia spójności systemowej prawa: w świetle przedstawionego projektu miałyby zastosowanie różne ustawowe limity kosztów, np. obniżony limit kosztów pozaodsetkowych przewidziany w art. 36a ustawy o kredycie konsumenckim (zgodnie ze wzorem nie więcej niż 75% całkowitej kwoty kredytów), limit kosztów pozaodsetkowych w art. 78b ustawy *Prawo bankowe* (dwukrotność odsetek ustawowych), limit całkowitych kosztów udzielenia świadczenia (odsetkowych i pozaodsetkowych), o których mowa w proponowanym art. 387¹ *Kodeksu cywilnego*). Ponadto wnioskodawca wprowadza niezdefiniowane wcześniej przez ustawę takie pojęcia, jak: „świadczenie pieniężne”, „całkowite koszty udzielenia świadczenia”, „suma zabezpieczenia roszczeń”, „koszty dodatkowe związane z udzielaniem świadczenia” itp.,
- ❖ pominięcie w projekcie działalności lombardów i podobnych im instytucji, które nie podlegają proponowanym regulacjom,
- ❖ zbyt krótkie *vacatio legis* – ustalone na 14 dni od ogłoszenia nowelizacji, które ze względu na charakter stosunków prawnych objętych zakresem stosowania regulacji oraz głębokość ingerencji w treść tych stosunków, jak również wpływ na działalność podmiotów prowadzących działalność gospodarczą polegającą na udzielaniu kredytów konsumenckich, wymaga dłuższego okresu na dokonanie odpowiednich działań dostosowawczych.

Nowelizacja jest obecnie w fazie dalszych prac przygotowawczych.

Pozytywną natomiast zmianą, opublikowaną już w Dzienniku Ustaw, wzmacniającą regulacje instytucji pożyczkowych, jest stworzenie rejestru instytucji pożyczkowych, który będzie prowadzony przez Komisję Nadzoru Finansowego³⁷. Wdrożenie tej regulacji powinno przyczynić się do większej przejrzystości tego rynku, a także stanowić swoistą formę nadzoru publicznego. Celem zmian jest zwiększenie ochrony konsumenta poprzez zapewnienie możliwości identyfikacji podmiotów prowadzących działalność pożyczkową.

Reasumując, podstawowymi problemami związanymi z regulacją lichwy są następujące kwestie:

- ❖ Czy państwo powinno poprzez przepisy ingerować w swobodę obrotu gospodarczego oraz arbitralnie narzucać granicę swobody umów i wysokość kosztów ponoszonych za świadczone usługi?
- ❖ Czy system abolicjonizmu, czyli bezwzględnej wolności obrotowej, który wychodzi z założenia, że w imię interesu obrotu nie należy karać jakichkolwiek czynności prawnych, choćby zawierały w sobie wyzysk, może być zastosowany przy obecnym poziomie wiedzy finansowej Polaków?

³⁷ Ustawa o kredycie hipotecznym oraz o nadzorze nad pośrednikami kredytu hipotecznego i agentami z 21 kwietnia 2017 r. (Dz.U. 2017, poz. 819), która w art. 82 wprowadza zmiany do *Ustawy o kredycie konsumenckim* (Dz.U. 2016, poz. 1528), dodając art. 59aa–59ag.

- ❖ Czy obecny stan prawny zapewnia pożądany poziom ochrony konsumentom?
- ❖ Gdzie pojawia się granica, której przekroczenie wypełnia znamiona przestępstwa?
- ❖ Jeżeli polskie prawo nie zabrania zawierania umów niekorzystnych (np. umowa jest formą ratowania upadającego przedsiębiorstwa, wolą obdarowania drugiej strony, dodatkowym sposobem uzyskiwania korzyści przez właścicieli, finansowania przedsięwzięć o wyjątkowych korzyściach znacznie przewyższających stopy zwrotu uzyskiwane na rynku, etc.) to czy w takich przypadkach należy stosować prawo karne?
- ❖ W jaki sposób określić całkowite koszty udzielenia świadczenia pieniężnego: odsetki, opłaty, prowizje, marże, koszty usług dodatkowych, ponoszone w związku z udzieleniem pożyczki lub kredytu?

Jednocześnie nasuwają się również pewne uwagi dotyczące obecnej sytuacji dotyczącej udzielania pożyczek i kredytów w naszym kraju:

- ❖ instytucje pożyczkowe tworzą dynamicznie rozwijający się segment rynku finansowania konsumenckiego (*consumer finance*),
- ❖ instytucje pożyczkowe obsługują klientów, dla których sektor bankowy nie ma dedykowanej oferty ze względu na możliwość występowania braku zdolności kredytowej u klientów, niewystarczającej wiarygodności kredytowej w związku z niekorzystną historią kredytową oraz z powodu relatywnie niskich kwot udzielanych kredytów i ich krótkich terminów zapadalności,
- ❖ koszty operacyjne działalności instytucji pożyczkowych oraz koszty ryzyka związanego z ich udzielaniem są zazwyczaj wyższe w porównaniu z sektorem bankowym,
- ❖ Polska jest jednym z ostatnich krajów, który nie ma uporządkowanego rynku finansowania rynku konsumenckiego oraz skutecznego sposobu egzekwowania istniejącego prawa w zakresie dotyczącym naruszania regulacji antylichwiarskich,
- ❖ brak precyzyjnego sformułowania definicji lichwy i duża uznaniowość pojęć „rażący stopień”, „przymusowe położenie” utrudnia interpretację i orzecznictwo sądowe,
- ❖ niska wiedza finansowa i kredytowa oraz świadomość prawna konsumentów, brak umiejętności obliczenia rzeczywistych kosztów pożyczki lub kredytu,
- ❖ brak działań instytucji publicznych polegających na edukacji finansowej obywateli, pozwalającej kompleksowo zrozumieć funkcjonowanie rynku kredytów i pożyczek,
- ❖ obecna konstrukcja wskaźnika RRSO nie obejmuje części opłat i prowizji ponoszonych przez konsumentów, a także może błędnie sugerować rzeczywisty koszt kredytu w niektórych przypadkach,

- ❖ wszelkie prowizje i opłaty powinny być uwzględnione w kosztach pozaodsetkowych (np. prowizje i opłaty za rolowanie pożyczek, koszty obsługi domowej, powiadomienia o najbliższej racie, koszty ewentualnego monitoringu i windykacji, koszty pośredników, ubezpieczenie kredytu, etc.),
- ❖ zaostrzenie prawa i penalizacja przestępstwa lichwy może przyczynić się do ograniczenia dostępu konsumentów do kredytów oraz rozwoju szarej strefy, a tym samym do wzrostu wykluczenia finansowego, braku dostępu do informacji o zawieranych transakcjach oraz ich wartości).

PODSUMOWANIE

Problem lichwy nie został do tej pory w Polsce rozwiązany. Art. 76 Konstytucji zobowiązuje władze publiczne do ochrony konsumentów przed nieuczciwymi praktykami rynkowymi. Żadne jednak zaostrzenie regulacji prawnych nie przyniesie zamierzonego skutku, jeżeli nie wzrośnie wiedza finansowa i kredytowa konsumentów oraz ich świadomość prawna dotycząca tego procederu.

Streszczenie

Celem opracowania jest charakterystyka regulacji antylichwiarskich w Polsce oraz diagnoza obecnych warunków rynkowych udzielania kredytów i pożyczek konsumpcyjnych.

W artykule wykazano, że obecne przepisy są skutecznie omijane przez firmy pożyczkowe i banki dzięki dużej pomysłowości tych instytucji w zakresie ustanawiania dodatkowych opłat i prowizji pobieranych od konsumentów. Praktyki stosowane przy udzielaniu kredytów i pożyczek zanalizowane w artykule dowodzą, jak trudne do zdefiniowania i skodyfikowania są regulacje i procedury antylichwiarskie.

Słowa kluczowe: banki, pozostałe instytucje kredytowe, prawo karne

Abstract

The aim of this article is presentation of the characteristics of anti-usury regulations in Poland, and diagnosis of the existing market conditions as far as consumer credits and loans are concerned. The article demonstrates that the existing regulations are effectively circumvented by loaning companies and banks, with use of their significant creativity in creating extra fees and commissions charged to customers.

The practises used when granting credits and loans, analysed in the article, show how difficult it is to define and regulate the anti-usury rules and procedures.

Key words: banks, non-bank credit institutions, criminal law

Bibliografia

- Fajgenberg D., *Lichwa*, Rozprawa doktorska przyjęta przez Radę Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego, Kasa im. Mianowskiego, Instytut Popierania Nauki, Pałac Staszycy, Warszawa 1932.
- Gesetz, betreffend Abhilfe wider unredliche Vorgänge bei Kreditgeschäften* vom 19 Juli 1877 (Österreichisches Reichsgesetzblatt, 1877, Nr 66).
- Gesetz, betreffend Abhilfe wider unredliche Vorgänge bei Kreditgeschäften* vom 28 Mai 1881 (Österreichisches Reichsgesetzblatt, 1881, Nr 47).
- Gesetz, betreffend den Wucher* vom 24 Mai 1880 (Deutsches Reichsgesetzblatt Band, 1880, Nr 10).
- Gesetz, betreffend Ergänzung der Bestimmungen über den Wucher* vom 19 Juni 1893 (Deutsches Reichsgesetzblatt Band 1893, Nr 24).
- Kozłowska-Kalisz P., Szczekała A., *Przestępstwo lichwy (w świetle badań empirycznych)*, [w:] *Prawo w działaniu. Sprawy karne*, M. Mozgawa (red.), Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Wolters Kluwer, Warszawa 2014.
- Machnikowski P., *Tezy do art. 388*, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, E. Gniewek, P. Machnikowski (red.), C.H. Beck, Warszawa 2016.
- Makarewicz J., *Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej, Sekcja Prawa Karnego*, Tom III, Zeszyt I, Ogólnego Zbioru Nr. 13, Lwów 1925.
- Margulies M.S., *Уголовное уложение 22 марта 1903 г.*, Типография Спб. Т-ва Печ. и Изд. Дѣла „Трудъ”, Sankt Petersburg 1904.
- Nowodworski F., *Nowe prawo o lichwie u nas obowiązujące. Wykład dogmatyczno-krytyczny i porównawczy*, Drukarnia Noskowskiego, Warszawa 1895.
- Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o kredycie konsumenckim z 23 sierpnia 2016 r.* (Dz.U. 2016, poz. 1528).
- Opłaty stosowane przez instytucje parabankowe. Raport*, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, Warszawa czerwiec 2013 r.
- Pomeranz M., *Lichwa*, Dysertacja, przyjęta jako praca doktorska na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w czerwcu 1933 r., Księgarnia Powszechna Kraków, Kraków 1938.
- Projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw*, Ministerstwo Sprawiedliwości, 11 października 2016 r.

Reklama parabanków. Raport z kontroli reklam pozabankowych instytucji finansowych oferujących pożyczki konsumentom, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, Warszawa maj 2013 r.

Rozporządzenie Prezydenta RP o lichwie pieniężnej z 29 czerwca 1924 r. (Dz.U. 1924, nr 56, poz. 574).

Rozporządzenie Prezydenta RP Kodeks karny z 11 lipca 1932 r. (Dz.U. 1932, nr 60, poz. 571).

Rozporządzenie Ministrów Skarbu i Sprawiedliwości o zmianie rozporządzenia Ministrów Skarbu i Sprawiedliwości z dnia 7 listopada 1932 r. w sprawie określenia w trybie § 2 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 czerwca 1924 r. o lichwie pieniężnej najwyższych dozwolonych korzyści majątkowych przedsiębiorstw, trudniących się czynnościami bankowymi z 31 grudnia 1946 r. (Dz.U. 1947, nr 14, poz. 56).

Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie określenia wysokości odsetek ustawowych i maksymalnych z 10 marca 1989 r. (Dz.U. 1989, nr 16, poz. 84).

Rozporządzenie Rady Ministrów zmieniające rozporządzenie w sprawie określenia wysokości odsetek ustawowych i maksymalnych z 30 czerwca 1989 r. (Dz.U. 1989, nr 41, poz. 225).

Śmiglecki M., *O Lichwie y o wyderkach, czynszach, spolnych zarobkach, najmach, arenadach y o samokupstwie krotka nauka*, Drukarnia Andrzeia Piotrowczyka, Kraków 1607.

Ustawa Kodeks cywilny z 23 kwietnia 1964 r. (Dz.U. 1964, nr 16, poz. 93).

Ustawa Kodeks karny z 6 czerwca 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 88, poz. 553).

Ustawa o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz o zmianie niektórych innych ustaw z 7 lipca 2005 r. (Dz.U. 2005, nr 157, poz. 1316).

Ustawa o kredycie konsumenckim z 12 maja 2011 r. ze zm. (Dz.U. 2011, nr 126, poz. 715).

Ustawa o zmianie ustawy o nadzorze nad rynkiem finansowym oraz niektórych innych ustaw z 5 sierpnia 2015 r. (Dz.U. 2015, poz. 1357).

Ustawa o zmianie ustawy o terminach zapłaty w transakcjach handlowych, ustawy – Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw z 9 października 2015 r. (Dz.U. 2015, poz. 1830).

Ustawa o kredycie hipotecznym oraz o nadzorze nad pośrednikami kredytu hipotecznego i agentami z 21 kwietnia 2017 r. (Dz.U. 2017, poz. 819) wprowadzająca zmiany do *Ustawy o kredycie konsumenckim* (Dz.U. 2016, poz. 1528).

Закон о преследовании ростовщических действий 24 мая 1893 года, [w:] *Собрание Узаконений и распоряжений Правительства 1893*, издаваемое при Правительствующем Сенате, Nr 76, poz. 652, Сенатская типография, Sankt Petersburg, 1894.